

KIERTOILMAUS — KIELEN SUMEA VOIMAVARA

MARKKUVARIS

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
OULUN YLIOPISTOSSA
10. LOKAKUUTA 1998

Väitöskirjani aiheena on kiertoilmausten muodostaminen ja niiden käytön syyt nykysuomessa. Työni lähtökohtana on se empiirinen havainto, että jokapäiväisessä kommunikaatiossaan puhujat usein viittaavat sinänsä selkeisiin asioihin suorasukaisia sanontoja sumeammin. Kiertoilmausta on esimerkiksi se, kun 'suomenpystykorvaa' hellitellään *pikinokan* nimityksellä tai kun urheilukilpailuissa selitetään 'huonoa hiihtoa' *oman hiihdon hiihtämisenä*.

Selkeisiin sanastollisiin kiertoihin verrattuna laajennan kuitenkin kiertoilmauksen käsitettä äärimmilleen hahmottaakseni sen käytön rajoja ja pidän kiertonäkökulman joitakin lausumia, joita ei perinteisesti kiertoilmauksien joukkoon ole luokiteltu. Tarkasteltavan laajentamisen tavoitteena on selkeyttää aikaisempaa täsmällisemmin kiertoilmauksen aluetta ja rajoja. Kantavana ajatuksena rajojen selkiinnyttämisessä on kontekstuaalisuus, mikä tarkoittaa sitä, että kielellinen merkitys ja merkityksenanto ovat ymmärrettävissä jatkuvana prosessina ja tilannesidonnaisena toimintana.

Kiertoilmauksen asema yleiskielessä

käy ilmi Ludwig Wittgensteinin filosofias-
ta. *Tractatusessaan* hän julisti, että kaikki
asiat voidaan sanoa selvästi, ja mistä ei
voida puhua, siitä pitää vaieta. Myöhemmin
hän käsitti, että kaikkea ei todellakaan sa-
nota yksiselitteisesti. *Filosofisissa tutki-
muksissaan* filosofi tulkitsi kielen eräänlai-
seksi peliksi, johon kuuluvat säännöt ohjaa-
vat puhujan ja kuuntelijan yhteistyötä.

Nuoren Wittgensteinin ajattelu sisältyy
luontevasti vanhemman filosofin näkemyk-
siin myös kiertoilmausten valossa. Voidaan
nimittäin ajatella, että nuoren Wittgenstei-
nin esittelemä yksiselitteinen kieli on vain
yksi osa kielipelejä: se siis on yksi peli,
jossa pätevät selkeyden periaatteet. Kierto-
ilmaukset puolestaan ovat muita pelejä,
joissa ei noudateta selkeän kielen pelisään-
töjä vaan joissa toteutuu semanttinen su-
meus. Tässä mielessä näkökulmani kiertoil-
maukseen poikkeaa perinteisestä kielen-
huollollisesta lähestymistavasta, jossa kier-
tämistä on usein pidetty viestinnän häiriö-
tekijänä. Tutkimukseni perusteella kierto-
ilmaus kuitenkin on kielenkäytön resurssi,
joka tekee mahdolliseksi asioiden vaihtelevat ja monipuoliset ilmaisutavat.

Arkikielessä yksiselitteistä ilmaisua
noudattavat muiden muassa selkotekstiset
kirjat, lapsille tarkoitettujen satujen kieli ja

jotkin kirjoitetut ja puhutut uutistekstit. Tutkimuksessani tällainen kieli edustaa viestinnän abstraktia prototyyppiä, ydinkieltä. Tässä prototyypissä korostuvat sanaston denotaatiot assosioivien ja temaatististen merkitysten asemesta; propositionaaliset sisällöt ovat lausemerkityksissä keskeisempiä kuin erilaiset lisämerkitykset, implikaatiot ja presuppositiot.

Prototyypissä kiertoilmauksessa voidaan havaita viisi tunnusindikaattoria:

- (i) Kiertoilmauksissa kirjaimellinen merkitys johtaa lausuman epätydyttävään ja jopa absurdiin tulkintaan.
- (ii) Kielenulkoiseen todellisuuteen (referenttiin) voitaisiin vaihtoehtoisesti viitata vakiintuneella ja täsmällisellä ilmauksella, joka johtaa lausuman tyydyttävään tulkintaan.
- (iii) Kiertoilmauksen vakiintumisaste on tavallisesti vähäinen yleiskielessä.
- (iv) Konteksti tukee lausuman tulkintaa kiertoilmaukseksi.
- (v) Puheen intentio-funktiossa korostuvat informaation välittymisen asemesta muut kielenkäytön tehtävät.

MUODOSTUSTAVAT

Kiertoilmauksien muodostamisessa merkittäviä ovat kaikki verbaalisen kielen tasot sekä myös eräät nonverbaalisen viestinnän ominaisuudet. Yleistäen voidaankin sanoa, että kiertoilmaus käyttää hyväkseen samoja kielen rakenteita kuin mikä tahansa muukin viestintä; omaperäiseksi ilmiö tulee sen vuoksi, että kiertämisessä on aivan erityisiä syitä ja tavoitteita suosia sumeaa ilmaisu.

Varsinaisessa verbaalisessa viestinnässä leksikaalisen tason kiertoilmaukset perustuvat usein siihen seikkaan, että esimerkiksi hallintokielen, murteellisuuksien tai jargonin joukkoon kuuluvat sanat ovat

yleiskielen koodiin jouduttuaan kiertoilmauksen potentiaalisia muotoja. Näin ollen esimerkiksi vankilaslangin *vasikka* on yleiskielessä 'ilmiantajan' kiertoilmaus, ei omassa vankilaslangin koodissaan. Tällaisissa kiertoilmauksissa on kyse koodinvaihdoksen prosessista.

Leksikossa kullakin sanaluokalla ovat omat leksikko- ja taivutusominaisuutensa, joita niin ikään käytetään hyväksi kiertelevissä rakenteissa. Sumeita merkityksiä aiheuttavat esimerkiksi erilaiset kieliopilliset sijat, joiden käyttö on sikäli poikkeuksellista, että ilmaisujen kokonaismerkitysten hahmottaminen ei äkkiseltään ole helppoa. Kielen yhteisistä ominaisuuksista kiertämisessä hyödynnetään esimerkiksi substantiivien abstraktiusastetta, adjektiivien vastakohtasuhteita, pronomineja relatiivilauseen osana tai verbien morfologisia moduksia ja persoonamuotojen käyttöä. Monet kiertoilmausten leksikaaliset rakenteet ovat melko konventionaalisia, eivätkä esimerkiksi kaikki toissijaiset kieliopilliset muodot selitykään kiertoilmauksina.

Erittäin merkittävän ryhmän kiertoilmauksien joukossa muodostavat erilaiset kielikuvat, joiden käyttöä suosivat varsinkin esteettiset tavoitteet. Kielikuvissa kiertoilmauksien kannalta ovat tärkeimpiä ajatuksen kuvioon perustuvat troopit, joiden lähtökohtanakin on korvata asioiden tavanomaiset käsitteet (näitä ovat esimerkiksi metafora ja metonymia). Taiteellisen funktion lisäksi monet kielikuvat motivoituvat merkitysten konkretisoijina ja siten myös ajatuksen selkeyttäjinä. Usein kielikuvilla muodostettuihin kiertoilmauksiin saattaa sisältyä joidenkin nykyajan myyttien tavoin ainakin osittain tiedostamattomia merkityksiä ja tulkintoja ympäröivästä todellisuudesta.

Lause- ja virketason kiertoilmauksia tarkastelen osana tekstien rakennetta. Lauseen tasolla kiertoilmaus reaalistuu usein

epäsuorana puheaktina (*Ojentaisitko suolaa* 'ojenna suolaa'), mutta tavallista on, että myös erilaiset presuppositiot ja implikaatiot tuovat esille sellaisia lisämerkityksiä, joiden perusteella lauseiden propositionaalista sisältöä ei voikaan tulkita kirjaimellisesti. Ratkaisevaa monitulkintaisen lauseen analyysissä on kontekstuaalinen tieto, johon kuuluvat muiden muassa viestinnän aika ja paikka, viestintään osallistuvat henkilöt, viestinnässä kuvattavien tapahtumien luonne, kaikenlainen oheisviestintä, viestinnän tuttavallisuusaste, lausumien asiasisältö sekä viestintäkanavan ominaislaatu.

Erityisesti juuri tekstin tasolla korostuu se seikka, että semanttisesti selkeäksi oletettu lausuma saattaa osoittautua kiertelyksi kontekstin vaikutuksesta. Jos siis esimerkiksi pääkirjoitus on kätkenyt varsinaisen kannanottonsa kiertoilmauksiin, voi analyysissä esille kohonnut syvämerkitys muuttaa myös näennäisen yksiselitteisen lausuman käyttömerkityksiä niin, että ilmaus on lopulta kiertelyä. Yksittäisten lausumien ja tekstien välinen semanttinen vuorovaikutus on dialoginen: lausumat ohjailevat tekstien tulkintaa, mutta myös tekstit vaikuttavat lausumien syvämerkityksiin. Tällaisessa vuorovaikutuksessa on mahdollista tapahtua ns. semanttinen merkityksen muljahdus, jossa piilomerkitykset kohoavat tekstien ilmimerkityksiksi.

INTENTIOT

Kiertoilmauksen käytön syiden tarkastelussa tutkimuksen painopiste siirtyy kielen rakenteista lausumien funktioihin ja intentioihin. Itse asiassa kielenkäytön funktioiden tarkastelu ei juurikaan valaise kiertoilmausten luonnetta, sillä kiertoilmauksissa toteutuvat samat kielenkäytön tehtävät kuin suorasukaisissa lausumissa. Sen sijaan kiertämisen luonnetta valaisevat kielenkäy-

tön intentiot, lausumien päämäärä.

Lähtökohtana intentioiden tulkinnassa on, että aktuaalisessa lausumassa ovat psykologisena motiivina samat vaikuttimet, jotka ohjaavat muutoinkin ihmisen toimintaa. Tällöin on kielen analyysin avulla lähes mahdoton osoittaa, mitkä kielenulkoisen todellisuuden seikat synnyttävät kiertämisen tarvetta. Joitakin yleistä voi kuitenkin tehdä.

Lingvistisesti puhujien motiiveja ja intentioita on mahdollista tarkastella silloin, kun lausumia pidetään kontekstinsa ja rekisterinsä intentioita palvelevina akteina. Toisin sanoen vaikuttamaan pyrkivässä puheessa kiertoilmaus palvelee vaikuttamisen päämäärää, henkistä mielihyvää etsivässä taiteellisessa teoksessa kiertäminen taas palvelisi esteettisen elämyksen tavoittelua. Edelleen intention analyysiin soveltuu diskurssianalyysi siinä mielessä, että kielellisiä tekoja ja niiden motiiveja tarkastellaan sosiaalisten ryhmien pyrkimyksinä ja toimintana. Analyysin kannalta tämä tarkoittaa sitä, että aineistosta pyritään tunnistamaan sellaisiakin seikkoja, joiden tulkinta edellyttää tutkijan oman kulttuurin tapojen, stereotyyppien tai yleisen ilmapiirin tunteuksen tietoista käyttöä.

Kun kiertoilmaukset peilataan genren ja sosiaalisten ryhmien päämäärien palvelijaksi, saadaan tutkimuksessa tulos, jonka mukaan puhujat käyttävät kiertoilmauksia ensinnäkin saavuttaakseen jotain aineellista, biologista tai sosiaalista hyötyä ja toisaalta saavuttaakseen jotain sisäisten tunteusten purkauksen kaltaista mielihyvää. Näille päämäärille on alisteinen se kiertämiseen kuuluva ominaisuus, että kiertäessään erityisiä puheenaiheita puhuja siltikin välittää informaatiota kyseisistä puheenaiheista. Kiertäminen kuitenkin kunnioittaa kommunikaatiota sosiaalisena toimintana, jossa puhuja suojelee sekä omia että kuulijain kasvoja. Kasvojen suojeleminen on tarpeen

siksi, että suorasukainen puhe ei ehkä joutaisikaan hyödyn ja mielihyvän saavuttamiseen.

TIEDE JA SUMEA KIELI

Tutkimukseni perusteella kiertoilmaus osoittautuu produktiiviseksi osaksi nyky-suomen yleiskieltä: se ei siis ole ainoastaan staattinen leksikaalinen ilmiö, jota voidaan selittää tarkastelemalla pelkästään yksittäisiä käsitteitä niin kuin on tehty perinteisissä eufemisitutkimuksissa. Tässä mielessä väitöskirjani tulokset antavat mahdollisuuden tarkastella kiertoilmausten aluetta aikaisempaa täsmällisemmin.

Lingvistisen tieteen kannalta keskeisiä päätelmiä edelleen on, että semanttisesti sumeaa kieltä ei juurikaan voi arvioida pragmaattisten keskustelumaksimien rikkomisena, koska maksimit jäävät liian yleisiksi ja ylimalkaisiksi kiertämisen indikaattoreiksi. Sen sijaan analyysin välineiksi sopivat ehdottamani viisi kiertoilmausten kriteeriä, joita käytetään semanttis-pragmaattisesti painottuneessa tulkinassa. Luonteeltaan kiertoilmausten analyysi on semioottista tekstilingvistiikkaa, joka pohjautuu sanojen, lauseiden, tekstuurien ja oheisviestinnän merkitysten tarkasteluun.

Kiertoilmausten analyysissä voidaan käyttää hyväksi tavanomaisia semanttisia ja pragmaattisia menetelmiä, mutta tutkimusongelmana kiertoilmaus ei avaudu minkään yksittäisen teorian tai metodin avulla. Sen sijaan tarkasteltavan ilmiön perusteella näyttää siltä, että kielitieteessäkin on sijaa eklektiselle tutkimusotteelle, jossa yhdistel-

lään erilaisia näkökulmia ja tutkimusmenetelmiä yksittäisen ongelman ratkaisemiseksi.

Kielen perimmäisestä olemuksesta tutkimukseni tarjoaa ehdolle selitysmallin, jonka mukaan kielen semanttiset rakenteet ovat perimmiltään varsin sumeita — siinä missä kielenulkoisesta todellisuudesta luokiteltavat kategoriainkin. Sumeimmillaan semanttiset rakenteet ovat kiertoilmauksissa, mutta toki sumeus on myös ydinkielen ominaisuus varsinkin abstraktimpien substantiivien ja useimpien adjektiivien yhteydessä. Tässä mielessä todella voidaan puhua sumeasta kielestä.

Sumeus ei välttämättä häiritse aktuaalista keskustelua kovinkaan paljon siksi, että analogisen ajattelutavan mukaisesti ihmisillä on pyrkimys hahmotella sanojen tarkoitteita holistisesti prototyyppinä. Wittgensteinilaisittain voidaan sanoa, että kuulijat yrittävät kiertoilmauksia tulkitsaan havaita, mikä perheyhtäläisyys vallitsee kiertoilmauksen ja samaan asiaan viittaavien ydinkielen ilmauksien välillä. Perheyhtäläisyyksien havaitseminen siis kirjastaa sumeiden lausumien sisältöjä.

Perheyhtäläisyyksien etsiminen perustuu yhteistyön periaatteeseen. Sen mukaan kuulija olettaa puhujan tarkoittaneen jokin myös sellaisilla lausumilla, jotka pinta-tasolla näyttävät semanttisesti epätyytyttäviltä. Kun kiertoilmaukset eivät lopultakaan häiritse viestintää erityisen paljon, voidaan pitää todistettuna näkemystä merkitysten neuvottelusta, siitä että lausumat tilanteittain neuvottelevat itselleen hyväksyttävät sisällöt. ■

MARKKU VARIS *Sumea kieli. Kiertoilmauksen muoto ja intentio nykysuomessa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1998.

Oulun yliopisto, suomen ja saamen kielen ja logopedian laitos, Linnamaa, PL 111, 90571 Oulu.